

מחדל או הישג?

יעקב שביט

ש' רובינשטיין, הנגב: המחדל הציוני הגדול 1919-1929, א-ד, הוצאת המחבר, ירושלים 1988, עמ' 1016.

המיישבים והעדר התמיכה בנסיונות שעשו קבוצות ובודדים, היו מחדל. טעות היתה זאת מצדה של המדינות הציונית ושגגה היתה זאת מצד המוסדות המיישבים למקד את כל תשומת-הלב בגבול הצפון.

החשיבות הגדולה, ולדעתי גם המופרזת, שרובינשטיין מייחס לשאלת קביעתו של הגבול הדרומי ולערכה וחשיבותה של ההתיישבות בנגב עד שנות השלושים, גורמת לשיבוש אמות-המידה. הנגב הופך בספרו למוקד ההיסטוריה המדינית והדיפלומטית של התקופה; הוא מוצג כנושא מרכזי של הדיפלומטיה הציונית, של מאבקים אידאולוגיים בקונגרסים הציוניים ושל ניגודי נטיות ועמדות במוסדות היישוב ובארגוני השונים.

מחדל פירושו כשלון חרוץ הנובע מהכנה בלתי-נכונה ומתגובה מוטעית, ולא כך נראים פני הדברים גם אחרי קריאת התיאור המדוקדק מאוד של רובינשטיין. ההשתהות בנקיטת היוזמה לא מנעה את ההתיישבות בנגב הצפוני בשנות השלושים ובשנות הארבעים, כתגובה על תוכנית החלוקה של שנת 1937, ויותר מכך כהכנה לקראת עיצוב גבולות היישוב והמדינה היהודית בשנות הארבעים. גבולות הנגב נשאר

עד שנות השלושים נמצא בשולי העניין ההתיישבותי והמדיני של הציונות. המאבק המדיני של התנועה הציונית בכל הנוגע לקביעת גבולותיו של הבית הלאומי התמקד בגבול הצפוני והמזרחי של ארץ-ישראל, ומאמצי ההתיישבות הופנו, בעיקר-של-דבר, לתחומים, שנכללו אחרי 1947 בגבולות החלוקה. שמעון רובינשטיין יוצא כמחקר ארוך ומפורט עד מאוד לשחזר את שורשיה של התייחסות זו לנגב ואת התפתחותה, ובעיקר הוא מתמקד במאמצים של מספר קבוצות ואישים, שביקשו להפנות את תשומת-לבה של ההנהגה הציונית לחשיבותו של הנגב. בכך מצטרף החיבור לספרים אחרים, שדנו בנסיונות התיישבות בחבלי הפריפריה של ארץ-ישראל¹.

רובינשטיין אינו מסתפק בשחזור ובהתחקות מדוקדקת אחרי הפעילות סביב הנגב, אלא קובע עמדה נחרצת מראש, ועמדה זאת מכתיבה הן את אופן סקירת המאורעות והן את הפרשנות המוענקת להם. לדעתו, העדר היוזמה מצד

1 ראה, בעיקר, מחקרו של צבי אילן על נסיונות ההתיישבות בעבר-הירדן המזרחי: צ' אילן, הכי-מיהה להתיישבות יהודית בעבר הירדן 1871-1947, ירושלים תשמ"ה.

כפי שנקבעו בהסכם האנגלו-תורכי משנת 1906. כיוון שאנגליה שלטה במצרים ובין הציונות לבין מצרים לא היה שום ויכוח באשר לבעלות — בהווה ולעתיד לבוא — על חצי האי סיני, ממילא לא התעוררה שום דחיפות להעמיד את שאלת הגבול הדרומי על סדר היום ולבוא בתביעות לכריטיניה.

לכאורה, עשוי להיווצר הרושם שבשאלת הגבול הדרומי יכלה הציונות להגיע להישגים דיפלומטיים מרשימים יותר, אבל עובדה היא ששאלת הגבול הצפוני והמזרחי היתה בעלת דחיפות — וגם חשיבות — מדרגה עליונה יותר. שם — צריך לזכור — כבר היתה התיישבות יהודית ותיקה. אין שום ראייה לטענתו של רובינשטיין ש'מאבק דיפלומטי של המשלחת הציונית בתקופת ועידת השלום שהיה בא כד בכד עם המבוכה הבריטית לגבי עתיד מעמדה במצרים, עשוי היה לרכוש לציונות דעת קהל אוהדת בכריטיניה לתביעות צרוף צפון מזרח סיני לפחות עד אל-עריש לגבולות ארץ ישראל.² כאמור, לא היתה שום סיבה לנהל מאבק דיפלומטי כזה, וגבולות ארץ-ישראל לא הוכתרו על-ידי דעת הקהל בכריטיניה.

מפרספקטיבה היסטורית קל לראות 'קוצר ראות' ו'חוסר חזון' במקום שבו שיקולים של ריאליזם ושל טווח האפשרויות הכתיבו את ההתנהגות הפוליטית. כראשית המנדט הבריטי היתה עקבה, למשל, נמל מים חסר חשיבות לגבי התפתחות הכלכלית של היישוב, ומצד אחר, היתה בעלת חשיבות לערכים בגלל היותה הקשר בין הצפון לבין מכה ומדינה. יש אפוא מידה רבה של אנכרוניזם לראות בשליטה על נמל עקבה עניין בעל חשיבות בסדר-היום הציוני בתקופה הנדונה.³ לאורך כל הדיון המחבר גם איננו מביא

בשבון את הבעיה של סדר העדיפויות והמשא-במים. סדר העדיפויות הוא שגרם לכך שהנגב לא יימצא במרכז העניין; קשיי האקלים, בעיית המים, הריחוק ממרכזי היישוב והעדר תחבורה הפכו את הנגב לפריפריה. בוודאי לא היה אפשר באותם ימים לשקול כרצינות את האפשרות שהנגב צריך לעמוד במוקד עניינה של הסתדרות העובדים ושבו עשויה להיפתר מצוקת אלפי הפועלים, כפי שמבקש רובינשטיין שנאמן.⁴ העובדה שהיו כבר אז מי שראו את האפשרויות הכלכליות הטמונות בנגב, בעיקר לעתיד לבוא, אינה יכולה להיזקף לחובת ההנהגה הציונית, שלא עמדה על אפשרויות אלה. בתקופה הנדונה חסרו גם המשאבים הכספיים, ולא רק הרצון, לראות בנגב אזור בעל פוטנציאל כלכלי חשוב. ממילא ברור שבשנת 1919 לא יכלה ההנהגה הציונית לצאת למאבק על יסוד ההנחה שלנגב צפוי עתיד גדול בפיתוח התעשייה (ולא ברור לאיזה סוגי תעשייה הכוונה. מה-גם שלמילוי יעד כזה נחוצה היתה תשתית רחבה ועמוקה) ואוצרות הטבע של ארץ-ישראל, וספק אם למאבק כזה היו סיכויים להצלחה באותה תקופה. אין לשכוח שיוזמות פיתוח בהיקף שהיה דרוש לניצול המשאבים הטבעיים של הנגב נעשו בתקופה ההיא בעיקר על-ידי גורמים פרטיים, כגון חברת החשמל וחברת האשלג, ולא על-ידי המוסדות המיישבים. כיוון שהנגב היה, בעיקרו-של-דבר, אזור בלתי-מיושב — להוציא, כמובן, הכדווים — לא היתה גם שום דחיפות ביצירת נוכחות התיישבותית באותם ימים, על-מנת לקבוע 'עובדות בשטח'.

אם כן, מחדל לא היה כאן, והשימוש במונח אופנתי זה, המשמש הרבה רוויזיות היסטוריות וביקורת היסטורית, מתעלם לחלוטין מן ההקשר ומן הנסיבות של התקופה הנדונה.

4 שם, עמ' 403. שם הוא מבהיר היטב את חוסר הריאליזם שב'תכנית' כזו.

2 ראה הדיון בספרו, א, עמ' 165-28.

3 ראה הדיון שם, ב, עמ' 294-347.

ישראל ומניה שוחט ויצחק ורחל בן-צבי, להת-
יישב בנגב (במובנו הרחב, שכלל גם את דרום
עבר-הירדן). בכל מקרה, גם רובינשטיין עצמו
מודה כי ללא תמיכה ישירה מצד השלטונות
הבריטיים לא היה שום סיכוי להתיישבות היהודי-
דית באזור מרוחק זה, ועזרה כזאת לא ניתנה ולא
היה כל סיכוי שתינתן. באותה מידה גם לא היה
שום סיכוי שהון פרטי יהודי יושקע בפיתוח
הנגב ללא תמיכה וסיוע מצד ממשלת המנדט.
זאת ועוד, כל נסיון לראות בהתיישבות בנגב
פתרון אפשרי למשבר העלייה הרביעית משבש
את תמונת המצב במחצית השנייה של שנות
העשרים.⁵

כאשר התעוררו ספקות לגבי עתידו של הנגב
הפכה שאלת הכדאיות הכלכלית של ההתייש-
בות באזור למשנית, והדחיפות המדינית,
שנוצרה אז לראשונה, הביאה לשינוי קיצוני
במדיניות. העובדה שבשנים קודמות נרכשו
קרקעות בנגב, על-ידי ההון הפרטי בעיקר,
הקלה על התפנית ההתיישבותית. ודאי גם
שהיוזמות הקודמות הקלו על הענקת עדיפות
לנגב בשנות הארבעים, אבל הנסיבות אכן צרי-
כות היו להשתנות באופן קיצוני כדי שהפריפ-
ריה תהפוך למרכז.

דומה שגם בלעדי היוזמות החלוציות, שרו-
בינשטיין מקדיש להן את חיבורו, היה בן-גוריון
מבצע את התפנית הזאת — יחד עם שורה של
תפניות אחרות — ומתגייס בכל כוח המרץ
וההחלטה להפוך את הנגב ליעד מדיני והתייש-
בותי מרכזי. אסור לשכוח כי היו אלו תוכניות
החלוקה ומפת החלוקה, ששינו את הפרספק-
טיבה של תחומי ההתיישבות היהודית, והעניקו
לנגב את המעמד המרכזי שלו במפה הציונית
מאז ולהבא. אף רובינשטיין עצמו עומד על כך
ש'באופן פרדוכסלי היתה זו דוקא, תכנית

החלטתה של הקרן הקיימת בשנת 1926 לא
לקנות קרקעות בנגב — החלטה המשמשת
לרובינשטיין ראייה נוספת במסכת השגיאות
המרכיבה את המחדל — מובנת לגמרי בנסיבות
הזמן שבו נעשתה. רובינשטיין מניח שרק קניית
קרקעות עשויה היתה להבטיח שליטה מדינית,
ומתעלם מכך שהחלטה זו לא מנעה, כעבור זמן
קצר, ואף בנסיבות מדיניות קשות יותר, קניית
קרקעות והתיישבות בנגב הצפוני. זאת ועוד,
הקשיים הגדולים, שבהם נתקלו יישובים יהודי-
דיים ב'ספר הנגב', כמו רוחמה, והתרוקנות 'ערי
הנגב' מיושביהן היהודים אחרי פרעות תרפ"ט
מלמדת על הקושי לקיים יישוב יהודי באזור
בנסיבות הזמן. בכל מקרה, יש רק קשר קלוש
בין המדיניות הציונית כלפי הנגב לבין גורל
היישוב היהודי בעזה ובחברון.

אם נתעלם מהעמדה שקבע המחבר, ושהכ-
תיבה את ההדגשים של חיבורו, לפנינו תיאור
מפורט, בעצם פרטני — המקשה לא-מעט על
הקריאה — תיאור המבוסס על חומר ארכיוני
עשיר, ומגולל את סיפורם של קבוצות ושל
יחידים, מהם שביקשו לעורר את מוסדות היי-
שוב להפנות את תשומת-הלב לנגב, ומהם
שעשו נסיונות להתיישב בו. הדמויות הבולטות
בסיפור 'האוריינטציה על הנגב' הן אהרן אהרן-
סון, שמואל יבנאלי ונחום תשבי, הפחות ידוע
אולי מבין היוזמים הכלכליים של ארץ-ישראל
המנדטורית, ומי שמתוקף תפקידו כהנהלה
הציונית היה הרוח החיה והמדרכת מאחורי
יוזמות כלכליות רבות בתחום הפיתוח
התעשייתי.

רובינשטיין מקדיש מקום רב לתיאור היוזמה
של אנשי 'הפועל הצעיר' להקים משתלה בכאר-
שבע ב-1920 וליוזמה של 'הקבוצה האינדיציא-
טיבית' מקרב אנשי 'השומר' ב-1924, ובראשם

תולדות ההתיישבות היהודית. די היה אילו הסתפק בניתוח השינוי במעמדו של הנגב כתוצאה מהשינוי בנסיבות, ולא היה יוצא מלכתחילה לתאר מחדל. להיסטוריה של היוזמות והתוכניות בנות התקופה נוספו אפוא כמה פרשיות נשכחות ובלתי-ידועות, אבל הסקירה המפורטת לא הוכיחה מה שיצאה להוכיח, כלומר את דבר קיומו של מחדל.

החלוקה מ-1937 שסייעה, יותר מכל, לבן-גוריון להפוך את הנגב לפרספקטיבה התיישבותית קרובה.⁶ המלה 'דוקא' מיותרת במשפט זה, שכן רק הגיוני היה שצמצום המפה היהודית של ארץ-ישראל המערבית יעניק לנגב את מעמדו החדש.

ספרו של רובינשטיין מצטרף, אם כן, לחיבורים המשלימים את התמונה ההיסטורית של

ראשית פעולתה של הקרן הקיימת בארץ-ישראל

יוסי כץ

צבי שילוני, הקרן הקיימת לישראל וההתיישבות הציונית, 1903-1914, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1990, 457 עמ' (כסיוע המכון לחקר תולדות הקרן הקיימת לישראל).

לפנינו משחזר ומנתח את מכלול עבודתה של הקק"ל בתקופת העלייה השנייה, תקופה שהיא יחידה ברורה בתולדות הקק"ל. מחקרו של שילוני מצטרף לשורת מחקרים מדעיים, שהתפרסמו בשנים האחרונות, אשר דנים בפרקים שונים בתולדות התיישבות העם היהודי השב לארצו בתקופה שעד למלחמת העולם הראשונה. מחקרים אלה, כמו גם מחקרו של שילוני, מכנה משותף להם — הם מעצבים מחדש את הידע ההיסטורי שלנו על הנושא והתקופה ומציבים סימן שאלה גדול על 'אמינות היסטוריות' מקובלות בסוגיית תולדות

זכתה הקרן הקיימת לישראל (להלן: הקק"ל) שסמוך לשנת התשעים להקמתה התפרסם מחקר גאוגרפי-היסטורי מקיף ומפורט אודות עבודתה בשנותיה הראשונות. ספרו של שילוני, שהוא עיבוד של עבודת הדוקטור שלו, מהווה מחקר מדעי חלוצי על הקק"ל בשנים שעד למלחמת העולם הראשונה. אמנם, במרוצת עשרים השנה האחרונות כבר נערך מחקר הנוגע לקק"ל בהקשרים שונים,¹ אך הספר המונח עתה

1 ל' דוכן-לנדוי, החברות הציוניות לרכישת קרקעות בארץ-ישראל 1897-1914, ירושלים תש"ם.